

چند نکته در باره کتاب‌های درسی دوره قاجار

● حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر رسول جعفریان

اشاره

این متن بخشی از سخنرانی جناب حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر رسول جعفریان است که در تاریخ ۱۶ دی ماه ۹۶ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در حضور جمعی از کارشناسان ایراد شد و بعد در سایت ایشان قرار گرفت و به دلیل مرتبط بودن موضوع با کسب اجازه از ایشان در این شماره منتشر می‌شود. در این گفتار، اهمیت و نقش کتاب‌های درسی در تحولات علمی و فرهنگی عصر قاجار و نیز صنعت چاپ به اختصار بیان شده است.

روز شنبه ۱۶ دی ماه ۹۶، نشستی در کتابخانه مرکزی دانشگاه داشتیم که مناسب آن نمایشگاهی از کتاب‌های درسی دوره قاجاری بود. بنده هم برای خیرمقدم و ورود به بحث، چند نکته‌ای را خدمت دوستان عرض کردم که به این شرح است:

۱. توجه به کتاب‌های درسی از قدیم محل توجه بوده و این هوشیاری وجود داشته است که برای تعلیم و تربیت بهتر، باید به این موضوع توجه کرد. در این زمینه، دست‌کم از قرن پنجم به این سو، نوشته‌هایی وجود دارد که ما را در انتخاب کتاب‌های درسی کمک می‌کند. این بحث ضمن مباحثی که درباره «علم» مطرح می‌شده، و کتاب‌های ویژه‌ای که در این زمینه بوده، طرح می‌شده است. آثاری به‌عنوان *آداب‌المتملمین* که همچنان در دسترس است، در همین زمینه نوشته شده است. این مسئله به بحث طبقه‌بندی علوم هم ارتباط دارد، این طبقه‌بندی، هم به اهمیت و ارزش علوم از نظر مسلمانان می‌پردازد، و هم مسئله تعلیم و تربیت و تقدم و تأخر آن‌ها را مورد توجه قرار می‌دهد. این روش‌ها معمولاً براساس تسهیل آموزش، رعایت اهداف تعلیم و تربیت که اغلب هم دینی بوده، و این که طلبه از کجا شروع کند و چه کتاب‌هایی را بخواند، دنبال می‌شد. یک رساله از این دست را با عنوان *تربیه‌الاولاد* از جلال‌الدین دوانی من

چاپ کرده‌ام که در وبلاگم قابل دسترسی است، طبعاً نمونه‌های دیگری هم دارد. رساله‌ای هم درباره کتاب‌های درسی قدیم در فرهنگ ایران زمین سال ۲۳ منتشر شده که جالب است.

۲. اما در عصر جدید، به اقتضای آموزش‌های نو که از فرنگ آمد، تحولی هم در کتاب‌های درسی پدیدار شد. ایجاد مدرسه جدید، کتاب جدید می‌طلبید و دارالفنون، نخستین مرکزی بود که این اقتضا را داشت. شماری از استادان فرنگی و ایرانی، شروع به تألیف کتاب‌های درسی کردند. مسلماً می‌توان گفت جنبش عظیمی در این زمینه پدید آمد و امروزه، صدها کتاب درسی میراث آن دوره است. این‌ها، هیچ سنخیتی با کتب درسی قدیمی ندارد، دلیلش هم این بود که مدرسه مروی که زمان قاجار بزرگ‌ترین مدرسه علوم دینی و قدیمی تهران بود، کنار گذاشته شد، و نه از درون آن، بلکه روبه‌روی آن، مدرسه دارالفنون بنا گردید. آن زمان فکر می‌شد این‌ها چندان به هم ربطی ندارند، اما به تدریج، مشکلاتی در این زمینه پدید آمد.

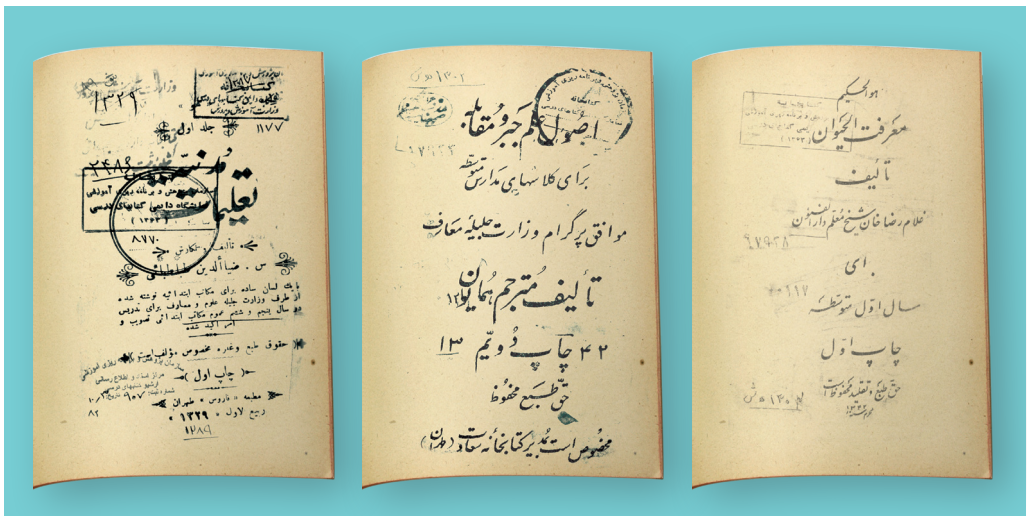
۳. می‌شود گفت یک جنبش عظیم علمی در زمینه کتاب‌های درسی پدید آمد که پایه علم جدید در ایران شد. در این زمینه طی سه دهه پایانی قرن سیزدهم و دو دهه اول قرن چهاردهم رخ داده که هنوز دامنه آن شناخته نشده است. می‌دانیم که کتاب‌های درسی مدرن همه چاپ نشده‌اند بلکه شمار زیادی از آن‌ها همچنان خطی هستند. این نکته‌ای است که باید توجه داشت و باید هم‌تی کرد تا این آثار شناخته شوند، گرچه همه ارزش چاپ کردن ندارند، اما به‌رحال،

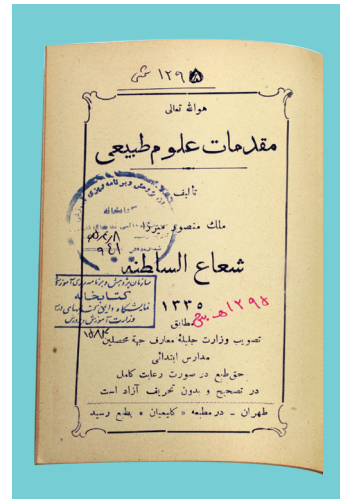
این متن‌ها، تاریخ علم در کشور ماست و هنوز جای کار فراوان دارد. در نخستین مرحله باید یک کتاب‌شناسی دقیقی از این آثار صورت گیرد. این کتاب‌ها، حاوی اطلاعات خوبی در زمینه شکل‌گیری علم جدید در ایران هستند.

۴. نکته دیگر حمایت دستگاه قاجاری از روند رشد علم جدید و تألیف کتاب‌های درسی است. معمولاً روی این نکته تأکید می‌شود که ناصرالدین‌شاه، پس از سال‌های نخست، به تدریج، هم نسبت به اعزام دانشجو به خارج و هم تقویت دارالفنون تردید کرد و اثر منفی هم گذاشت، اما با این حال، وقتی ما مقدمه این کتاب‌های درسی را در آن سال‌ها می‌بینیم، درمی‌یابیم که حمایت جدی پشت سر این‌ها بوده است. البته که کار دولت‌ها همین بوده و دولت قاجار هم شرایط جدید را توجه داشت. به هر حال، دوره اول مدارس و تغییرات نظامات آموزشی و ترویج کتاب‌های درسی جدید، نوعی حمایت ویژه را می‌طلبید و با توجه به این که در نظام شاهی، نقطه محور خود اعلیحضرت بود، طبیعی بود که در آن مداخله کند و نامش هم در مقدمه این کتاب‌ها بیاید.

۵. معمولاً گفته می‌شود که اصلاحات در ایران از زمینه‌های نظامی یا به عبارتی شکست‌های نظامی ما در جنگ‌های ایران و روسیه آغاز شده و در نخستین مرحله، ما کتاب‌های درسی نظامی تدوین کرده‌ایم. این حرف درست است و ما در حوزه درسی و آموزشی، حجم بسیار بسیار بالایی از جزوات و کتاب‌های آموزشی و درسی در این زمینه داریم. این قبیل آثار معمولاً ترجمه آثار فرنگی بود و بسیار منظم و مبوب، همراه با نقشه‌ها و اشکال آموزشی بود. اما همان

کتاب‌ها، حاوی بخش‌های مهمی درباره دانش فیزیک و شیمی و حتی پزشکی بود که این مورد اخیر مورد نیاز همه و البته نظامیان هم بود. نکته دیگر این است که شماری از کتاب‌های درسی این دوره، جزوات استادان فرنگی بود که به فارسی ترجمه می‌شد. در این زمینه هم نوشته‌های فراوانی وجود دارد. برای مثال می‌توان از کتاب پاتولوژی از دکتر کریزل فرانسوی که در ۱۳۰۸ از کتاب‌های درسی دارالفنون بوده، یاد کرد. مترجم آن میرزا رضا دکتر است. به‌واقع، در یک دوره، متون درسی فرنگی‌ها، به صورت تألیف یا تدوین جزوات درسی از تدریس آن‌ها اهمیت داشت. به‌تدریج آثاری بین تألیف و ترجمه پدید آمد و در نهایت به سمت تألیف پیش رفت. کتاب *قانون ناصری* میرزا عبدالغفار، نمونه‌ای از ترکیب ترجمه-تألیف است که نویسنده به تفصیل از منابع خود که در این کتاب آورده، یاد کرده است. او در مقدمه *قانون ناصری* و این که چرا تألیف این کتابش طول کشیده می‌نویسد: «سبب انقضای مدت مدیده در تألیف کتاب آن است که حقیر همه روزه مباحثات چند در مدرسه مبارکه داشتم، از اصول ریاضی و جغرافی و ضمناً لغت انگلیسی را با قلیلی از ایطالی بر لغت فرانسه قدیم خود ملحق ساختم، و علاوه بر کتبی که سابق ترجمه و تألیف نموده بودم، در عرض این مدت چند کتاب نیز برای متعلمین خود نوشتم؛ از قبیل علم مثلثات مستقیمه... و علم نقشه‌کشی و مساحت و تسطیح و علم جغرافی. و هر وقت مجالی به چنگ می‌آوردم، مشغول به این کتاب می‌شدم، و لهذا سه سال به طول انجامید، و به تکافی آن کتابی شد کامل و شامل جمیع مسائل کلیه و جزئیة هیأت و نجوم.»

۷. کتاب‌های درسی از زوایای دیگری هم اهمیت دارد. یک مورد آن پیدایش زبان علم در ایران و ایجاد اصطلاحات است که از همان آغاز مطرح بود و می‌توان تحول آن را در کتاب‌های درسی برجای مانده از دوره قاجار دید. همین نیاز بود که چندین دهه بعد از آغاز تدوین کتاب‌های درسی، به تأسیس فرهنگستان منجر شد و این کار با نظم بیشتری دنبال شد.

۸. یکی دیگر از فواید کتاب‌های درسی، ارزش آن‌ها درباره تاریخ چاپ در ایران است. چنان‌که این آثار، مخصوصاً آثار نظامی و پزشکی از نظر هنری هم جالب هستند. درست مانند کتاب‌های نجوم قدیم که نقاشی در آن‌ها نهایت اهمیت را داشت، یا کتاب‌های عجایب‌المخلوقات، کتاب‌های نظامی درسی جدید و نیز پزشکی‌ها، از حجم قابل توجهی نقاشی استفاده می‌شد که برای ترسیم نقشه‌های نظامی یا آناتومی مورد استفاده قرار می‌گرفت.